

вав увагу на необхідності відмовитися від застарілих методів виховання та враховувати у виховному процесі новітні здобутки пед. науки.

Особистий архів І. (особові документи, біограф. матеріали, рукописи творів І., фотографії та ін.) зберігається у Пед. музеї у Белграді.

Осн. тв.: Насртај на српску цркву, српски устав и јавно поштење. – Београд, 1882. – XII, 79 с.; Руска граматица за српске школе. – Београд, 1883. – XVI, 208 с.; Приче из црквене историје : за ученике IV разреда основне школе. – Београд, 1884. – II, 112 с.; Христове приче и беседе : за ученике III разреда основне школе. – Београд, 1884. – 55 с.; Први васељенски сабор с обзиром на околности које су га изазвале // Хришћански весник. – 1884. – Бр. 5. – С. 359–371; Бр. 6. – С. 450–462; О празницима православне цркве. – Београд, 1885. – 71 с.; Хришћанске светиње : за ученике V разреда основне школе. – Београд, 1885. – 99 с.; О односу између цркве и државе // Хришћански весник. – 1888. – Бр. 2. – С. 81–95; Преображај Београдске Богословије // Хришћански весник. – 1893. – Бр. 4. – С. 316–353; Српска учитељска школа у Београду : школске 1895/96 године. – Београд, 1896. – 78, [1] с.; Морално-поучна беседа о светом Атанасију. – Београд, 1898. – 15 с.; Наука хришћанска : за ученике основних школа. – Београд, 2002. – 32 с.

Арх.: IP НБУВ. – Ф. 304. – Дис. 676; ЦДИАУК. – Ф. 711. – Оп. 1. – Спр. 6675.

Опубл. дж.: Протоколи заседаний Совета Киевской духовной академии за 1875–76 учебный год. – К., 1876. – С. 466–470, 478–479, 500; Извлечение из протоколов Совета Киевской духовной академии за 1886–87 учебный год. – К., 1887. – С. 48.

Лит.: Петесетогодишњица Треће београдске гимназије. – Београд, 1910. – С. 29–30; Споменица 50-годишњи преглед рада прве Учитељске школе од 1871 до 1921. – Алексинац, 1921. – С. 119, 146; Споменица Друштва Црвеног крста 1876–1936. – Београд, 1936. – С. 171, 174; *Јордановић Б. Јеврем А. Илић (1852–1899)* – професор и ректор Богословије. – Београд, 2000. – 35 с.; *Дамљановић Д.* Лингводидактичко наслеђе Јеврема Илића // Српска теологија у двадесетом веку (истраживачки проблеми и резултати) / приредио Б. Шијаковић. – Књ. 3. – Београд, 2008. – С. 195–205; *Манојловић М.* Илић Јеврем // Српски биографски речник. [Књ.] 4 : И – Ка. – Нови Сад, 2009. – С. 138–139; *Игнатије Марковић, мон.* Сто седамдесет и пет година Богословије Св. Саве у Београду (1836–2011). – Београд, 2011. – С. 79, 93–95, 99, 101–102; *Пилипович Р.* Сербы в богословских учебных заведениях России во второй половине XIX века – мнение царского дипломата // Русский Сборник : исследования по истории России. – Т. XIV. – М., 2013. – С. 119–120.

В. В. Бурега

ІНОКЕНТІЙ (БОРИСОВ Іван Олексійович) [рос. Иннокентий (Борисов Алексеевич)] (15[27].12.1800–26.05[07.06].1857), святитель, архієпископ РПЦ, випускник, викладач і ректор КДА – церк. діяч і педагог, богослов, історик Церкви, проповідник.

Нар. у повітовому м. Єлець Орловської губ. (нині – адм. центр Єлецького р-ну Липецької обл. РФ) у сім'ї Олексія Борисовича та Акилини Гаврилівни Борисових (батько І. служив священиком у місцевій Свято-Успенській церкві). З дитячих років вирізнявся допитливістю та надзвичайною любов'ю до читання. У січні 1810 вступив до 2-го класу Воронежської ДС. Після смерті батька у жовтні 1811 перевівся, разом із старшим братом Матвієм, до Орловської ДС (м. Севськ – нині райцентр Брянської обл.), де виявив видатні здібності та успіхи у навчанні. У семінарські роки товаришував з Іродіоном Соловйовим (у майбутньому – єпископом РПЦ, ректором КДА; див.: *Єремія (Соловйов)*), тісні дружні стосунки з яким зберігав до кін. життя.

У 1819–23 навчався у КДА, яку закінчив зі ступ. магістра богослов'я і словесних наук (затверджений ухвалою Комісії духовних уч-щ 17.09.1823). Випускний твір І. «О нравственном характере Господа нашего Иисуса Христа» заслужив схвальну оцінку митрополита Київського і Галицького Євгенія (Болховітінова). З твори і 4 проповіді І. увійшли до збірника найкращих студентських праць, виданого КДА у 1824.

Як вихованець «способностей “особенных”, успехов в науках богословских и философских, церковном красноречии и языках еврейском, греческом и французском “отличных пред всеми”», 28.08.1823 був призначений інспектором і професором церк. історії та грец. мови С.-Петербур. ДС. 13.11.1823 переведений на посаду ректора Олександрівської духовних уч-щ. 10.12.1823 прийняв чернечий постриг і був рукопокладений у сан ієродиякона. 29.12.1823 висвячений на ієромонаха. За сумлінну служ-

бу 16.10.1824 зарахований до складу соборних ієромонахів Свято-Троїцької Олександрівської лаври.

З 16.12.1824 обіймав посаду бакалавра богослов. наук СПбДА, де викладав викривальне, а згодом – осн. богослов'я. 02.09.1825 призначений її інспектором і членом зовн. академ. Правління. 24.09.1825 став дійсним членом Конференції СПбДА. З 06.01.1826 – екстраорд. професор богослов. наук. 16.03.1826 піднесений до сану архімандрита. З 09.05.1827 увійшов до складу Цензурного ком-ту при СПбДА. За дорученням Комісії духовних уч-щ у 1826–30 ревізував духовні семінарії (із підпорядкованими їм уч-щами) – Новгородську, Тверську, С.-Петербур., Смоленську, Могильовську, Архангельську. 12.09.1828 призначений членом Ком-ту для цензури духовних книг. 03.09.1829 затверджений у статусі д-ра богослов'я «за разные сочинения, преимущественно историко-богословского содержания» – зокрема «Жизнь священномученика Киприана, епископа Карфагенского», «Жизнь св. апостола Павла», «Последние дни земной жизни Господа нашего Иисуса Христа» (журнальний варіант), першодруки яких здійснено в академ. ж-лі «Христианское чтение» (його виданню І. надав новий імпульс). Своєю викладацькою та адм. діяльністю залишив помітний слід в історії СПбДА.

З 27.08.1830 – ректор і професор богослов. наук КДА. За посадою призначений присутнім у Київ. духовній консисторії (з 03.10.1830) та настоятелем Києво-Братського Богоявленського монастиря.

Заставши КДА у стані стагнації, спричиненої «плинністю» кадрів (за період з 1819 І. став шостим її ректором), матеріальним зубожінням викладачів, браком стимулів до наук. діяльності професорів і студентів, енергійно і наполегливо взявся за реформування академ. життя, виявивши себе талановитим адміністратором та організатором духовної освіти і науки. Ініціював відхід від застарілих посібників та латини як мови

Інокентій
(Борисов)

викладання; орієнтував викладачів і студентів на новітню фахову літ-ру, чим сприяв звільненню навч. процесу від схоластицизму і піднесенню на якісно новий рівень. Утверджуючи новації власним прикладом, свої богослов. курси (у 1830–31 навч. р. викладав догматичне богослов'я, у 1831–32, 1832–33 навч. рр. – вступ до кола богослов. наук і повну систему догматики; у 1833–34, 1834–35 навч. рр. – вступ до кола богослов. наук і моральне («діяльне») богослов'я) читав рос. мовою та вибудовував з урахуванням критично осмисленого змісту новітніх європ. систем.

Відіграв значну роль у розвиткові київ. духовно-академ. філософії, стимулювавши відмову від вольфганських підручників на користь праць представників новітнього нім. ідеалізму, долучення до актуальних філос. процесів, розробку курсів, ґрунтованих на безпосередньому вивченні першоджерел. Надав потужний імпульс становленню академ. психології, вперше закріпивши її читання (у 1833) за окремим викладачем. Завдяки реформуванню викладання філос. дисциплін, здійсненому І., у 1830-х КДА виховала плеяду видатних філософів, з-поміж яких О. М. Новицький, С. С. Гогоцький, Й. Г. Міхневич, П. С. Авсенев (див. *Феофан (Авсенев)*).

Суттєво сприяв становленню гомілетики як академ. дисципліни, приділяючи величезну увагу вдосконаленню мистецтва церк. красномовства у студентів і викладачів КДА. Знаходив час для особистого прочитання і докладного розбору студентських проповідей, обговорення всіх тонкощів церк. словесності, тлумачення Св. Письма (у недільні та святкові дні), якому надавав найважливішу роль в оволодінні мистецтвом проповідництва. Практична школа, пройдена у студентські роки у І., відіграла величезну роль у вихованні таких визначних знавців і майстрів церк. красномовства, як професор Я. К. *Амфітеатров*, митрополит *Макарій (Булгаков)*, архієпископи *Димитрій (Муретов)*, *Антоній (Амфітеатров)*, *Аполлос (Беляєв)*, *Євсевій (Ільїнський)* та ін.

З перших років перебування на посаді ректора КДА І. підтримував зусилля митрополита Київського і Галицького *Євгенія (Болховітінова)*, спрямовані на розвиток церковно-істор. науки у КДА. Маючи величезний інтерес до церк. історії та археології, залучав колег і студентів до вивчення місцевих церк. пам'яток, опису храмів і рукописів монастирських б-к, дослідження церк. старожитностей. Розглядаючи каноніку як одну з важливих частин богослов. науки, І. сприяв запровадженню у програмі вищого відділення КДА церк. права (1837).

«Для поддержания энергии в преподавателях» часто відвідував їхні лекції і спостерігав за позакласними заняттями студентів. Згуртовував викладацьку корпорацію навколо вирішення спільних навч. і наук. завдань та стимулював її творчу активність (важливими ініціативами І. у цьому напрямі стали закріплення за кожним із викладачів КДА у жовтні 1832 підготовки певного навч. посібника або перекладу новітніх зах. видань, що дало поштовх до систематичної наук. діяльності викладацької корпорації, а також заснування у 1837 при КДА щотижневого ж-лу релігійно-морального спряму-

вання «Воскресное чтение»). Заохочував і розвивав наук. прагнення студентів, вмюючи розгледіти і скерувати найздібніших із них (спонукав вихованців до самостійних роздумів, вдумливого і систематичного читання, вправління в перекладах наук. літ-ри, розширення розумового кругозору, постійного самовдосконалення; відмовився від схоластизованих тем випускних творів; забезпечив друк найкращих студентських праць у збірках або окремими виданнями). Доклав зусиль щодо розвитку б-ки КДА (у 1832 облаштував читальну залу; дбав про поповнення бібліотечних фондів періодичними виданнями та новітньою зах. літ-рою, що перетворилася на «главнейшее учебное пособие»). З метою піднесення наук. авторитету КДА у 1831 разом із митрополитом *Євгенієм (Болховітіновим)* ініціював обрання у почесні члени її Конференції відомих богословів (зокрема перших ректорів КДА архієпископів *Мойсея (Антипова-Богданова-Платонова)* та *Мелетія (Леонтовича)*, грец. протоієрея *Костянтина Економоса*); у 1834 запропонував Конференції обрати кількох чл.-кор. (ієромонаха, згодом єпископа, *Порфирія (Успенського)* та протоієрея *Феофіла Новицького*), «известных со стороны любви к просвещению и своим трудолюбием могущих содействовать распространению духовного образования». У подальші роки такі обрання набули систематичного характеру.

Піклуючись про вдосконалення навч. і наук. життя Академії, І. дбав також про піднесення морально-виховного значення духовної освіти, повсякденним особистим прикладом зміцнюючи вихованців у вірі та благочесті. Навіть найсуворіші ревізори КДА відзначали «благонравие» її студентів, виховане «строго наблюдаемым благочинием домашним и церковным», глибокий і щирий характер їхньої релігійності, що створював у Академії атмосферу «християнської тихости», взаємної поваги і приязні.

І. приділяв значну увагу й вирішенню матеріально-побутових проблем КДА (за

часів його ректорства було покращено умови життя студентів; реконструйовано лікарню; вдосконалено фіз. кабінет; улаштовано академ. подвір'я, на якому вперше розбито алеї; оновлено та прикрашено портретами видатних діячів Київ. Академії Конгрегаційну залу; сучасники особливо відзначали чистоту і порядок, що панували у КДА «інокентіївського періоду»). Відроджував колишні і створював нові традиції, які сприяли єднанню київ. духовно-академ. спільноти: зокрема відновив практиковане ще у КМА урочисте звершення пасій (особливих богослужінь у перші чотири п'ятниці під час Великого посту, що нагадують про значення для спасіння спокутних страждань Христа) і щорічне молитовне поминання засновників та благодійників Київської Академії у день кончини митрополита Петра Могили (31 грудня).

Загалом реформаторська діяльність І. на посаді ректора КДА склала фундамент її подальшого розвитку, сприяла справжньому відродженню Київ. Академії не тільки як закладу освіти, а й як осередку науки і культури. Згуртувавши викладачів і студентів загальним розумінням цілей і завдань духовної освіти, її релігійно-моральної, наук. та культ. місії, І. створив справжню духовно-академ. спільноту, відкриту і готову до освіт. і наук. контактів із світськими вищими навч. закладами та академ. інституціями (зокрема І. взяв безпосередню участь у відкритті у Києві в 1834 Ун-ту Св. Володимира та сприяв встановленню його міцних зв'язків, у т. ч. кадрових, із КДА).

03.10.1836 І. було призначено єпископом Чигиринським, вікарієм Київ. єпархії, настоятелем Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря (чин хіротонії звершено 21.11.1836 у Казанському соборі С.-Петербурга). Звільнившись у вересні 1837 від обов'язків професора, до 10.10.1839 залишався на посаді ректора. Наприкінці 1830-х активно займався наук. і видавничою діяльністю; відіграв значну роль у становленні

київ. історико-церк. краєзнавства (зокрема пригорнув широку увагу до Гнилецьких печер XI–XV ст. в урочищі Церковщина та зробив їх доступними для паломницьких відвідин). Систематично виголошував проповіді у монастирях і церквах Києва, послухати які «стекались несметные толпы» (активна проповідницька діяльність становила одну з гол. рис архієрейського служіння І. й у подальші роки). Спираючись на багаторічне вивчення гомілетичних творів Йоана Золотоустого та досвіду відомих зах. проповідників (Ж. Б. Босюе, Ж. Б. Массійона та ін.), у Києві І. особливо розвинув свій талант і оригінальну манеру проповідництва, що поєднувала палку віру, глибину думки, виразність і доступність слова, емоційність і переконливість; опублікував кілька перших збірників своїх проповідей, що швидко зробили його відомим в усіх кутках Росії.

01.03.1841 очолив Вологодську єпархію. Попри нетривалий період перебування на Вологодсько-Устюзькій каф-рі залишив помітний слід у її історії. Сприяв вирішенню кадрових проблем духовно-навч. закладів та єпархіальних установ; оновленню архієрейського дому та Вологодського Софійського кафедрального собору. Ініціював відродження Спасо-Сумориного монастиря у м. Тотьма (нині – Вологодської обл. РФ), заснованого преподобним Феодосієм Тотемським у 1554.

З 31.12.1841 – єпископ Харківський і Охтирський. 15.04.1843 піднесений до сану архієпископа. Очолюючи єпархію, значну увагу приділив підвищенню ефективності єпархіального управління, впорядкуванню консисторського діловодства, зміцненню дисципліни і моральності у середовищі духовенства, підвищенню його освітнього рівня та матеріальної забезпеченості. Розвиваючи церк. благодійництво, відкрив дитячий притулок у Харкові (1842); сприяв створенню Харків. благодійницького тов-ва та його школи для дівчат-сиріт (1843). Опікуючись духовно-навч. закладами єпархії, домігся фінансування будівництва нового примі-

щення Харків. ДС (будівлю закладено у 1844). У 1843 відродив Охтирський Свято-Троїцький чол. монастир (нині – у с. Чернеччина Охтирського р-ну Сумської обл.); у 1844 відновив діяльність Свято-Троїцької Святогірської лаври (нині – у м. Святогірськ Донец. обл.) – обидві обителі, засновані у XVII ст., не діяли з 1787. Сприяв відкриттю у 1845 Харків. Свято-Миколаївського жін. монастиря (нині не функціонує). Запровадив хресні ходи з чудотворними іконами Божої Матері – Озерянською (з Курязького Спасо-Преображенського монастиря поблизу Харкова, нині не діє, до Харків. Свято-Покровського кафедрального собору) та Охтирською (з Охтирського Свято-Покровського собору до Свято-Троїцького чол. монастиря) (обидві ікони втрачено за рад. часів). У 1846 перетворив, з дозволу Св. Синоду, Свято-Успенський собор м. Харкова на кафедральний, зробивши колишній кафедральний собор (Свято-Покровський) гол. церквою архієрейського дому. Протягом перебування на каф-рі приділяв значну увагу оновленню й оздобленню обох соборів та будівель архієрейського дому.

З 01.04.1847 перебував у тривалому відрядженні в С.-Петербурзі, де брав участь у засіданнях Св. Синоду. 24.02.1848 отримав призначення до Херсон. і Таврійської єпархії (у подальші роки неодноразово відряджався до Св. Синоду; 26.08.1856 затверджений у статусі його члена; висунув низку ініціатив і проектів, реалізованих лише після його смерті – зокрема щодо започаткування офіц. друкованого органу при Св. Синоді, створення друкованих органів єпархій («єпархиальных ведомостей»), відкриття місіонерських духовних семінарій тощо).

Посідаючи Херсонсько-Таврійську кафедру, домігся відкриття 28.02.1853 Одес. вікаріатства (першим вікарним єпископом Одеським став однокурсник І. по КДА архімандрит *Полікарп (Радкевич)*). Виступив з ідеєю об'єднання півд. єпархій в окрему митрополію (Новоросійську або Бессарабську), реалізація якої завадила Кримська війна 1853–56.

Ініціював створення Таврійської єпархії (здійснене у 1859). Значно поліпшив кадровий склад священнослужителів та викладачів духовно-навч. закладів – зокрема Херсон. (у м. Одеса) та Катеринослав. духовних семінарій. Із метою пожвавлення єпархіального життя започаткував хресні ходи – в день заснування Одеси (22 серпня; вперше відбувся у 1849) та з Касперівською чудотворною іконою Божої Матері (з с. Касперівка, тепер – у складі с. Кізомис Білозерського р-ну Херсон. обл., до м. Херсона – вперше у 1852; згодом – до м. Миколаєва та м. Одеси; нині більшу частину року Касперівська ікона Божої Матері зберігається в Одес. Свято-Успенському соборі, але щорічно влітку переноситься до Херсона та Миколаєва).

Приділив значну увагу благоустрою Спасо-Преображенського кафедрального собору та архієрейського дому в Одесі, де започаткував також зведення нових храмів – Хрестовоздвиженського та в ім'я Входу Господнього в Єрусалим (закладені у 1854), каплиці з престолом на честь Усіх Святих (закладена у 1851). Ініціював відновлення давніх християн. монастирів Криму («Записку о восстановлении древних святых мест по горам Крымским» подав до Св. Синоду в 1849) – зокрема заснованих візант. ченцями не пізніше VIII ст. Свято-Успенського печерного монастиря (скиту) поблизу м. Бахчисарая (відроджений у 1850), скиту Св. великомучениці Анастасії (нині – поблизу с. Баштанівки Бахчисарайського р-ну АР Крим), чол. монастиря в ім'я Св. безсрібників Косьми та Даміана із цілющим джерелом Савлух-Су (нині – територія Кримського природного заповідника поблизу м. Алушти), Інкерманського Свято-Климентіївського печерного чол. монастиря (нині – у приміській зоні Севастополя; відроджений у 1852), храму Св. апостола та євангеліста Матфія у Генуезькій фортеці (м. Судак) та ін. (зазначені монастирі, за задумом І., мали скласти єдиний комплекс навколо Свято-Успенського

печерного монастиря). Отримавши 04.05.1850 дозвіл Св. Синоду на відновлення давніх кримських обителів, витратив на цю справу до 60 тис. руб. власних коштів. У 1853 ініціював проведення археол. розкопок на руїнах Херсонеса, виклопотав дозвіл на створення музею віднайдених християн. старожитностей. 15.07.1854 освятив закладку Свято-Володимирського собору в м. Севастополі.

Виявив особисту мужність, самовладання і кращі риси правосл. пастиря під час Кримської війни 1853–56. Підтримував дух пастви і воїнів молебнями і проповідями, в т. ч. – у місцях бойових дій. Піклувався про шпиталі та поранених, надаючи їм матеріальну і духовну підтримку. Опікувався створенням Хрестовоздвиженської общини сестер милосердя – першого жін. мед. формування, що надавало допомогу пораненим (вважається прототипом Рос. тов-ва Червоного Хреста). Після закінчення війни займався відновленням зруйнованих монастирів і храмів, благоустроєм солдатських поховань тощо.

Переконалий у тому, що краще діяти «не штыками и пушками, а более пером и умом», стежив за подіями на правосл. Сході, намагаючись сприяти греко-слов'ян. реліг. єднанню. Разом із Н. Х. Палаузовим стояв біля витоків благодійницької організації «Настоятельство одесских болгар, собирающих пожертвование по империи для бедных болгарских православных церквей и училищ» (офіційно діяла з 1858). Прагнувши сприяти політ. відродженню Греції, робив значні грошові внески на користь грец. правосл. храмів.

У останній рік життя відчув різке погіршення стану здоров'я. Здійснивши у квітні 1857 архієрейську поїздку до Криму, мав намір зайнятися лікуванням. Повернувся до Одеси 11.05.1857 із сильною застудою. Через два тижні помер на 57-му році життя. Був похований в Одес. Спасо-Преображенському кафедральному соборі. Під час закриття і знищення собору в 1936 останки І. було пе-

ренесено на Слобідське кладовище Одеси; у 1987 їх було перепоховано на братському кладовищі Свято-Успенського Патріаршого чол. монастиря. Після прийняття 13.06.1997 Св. Синодом УПЦ рішення про канонізацію І. в лику святителів Одес. єпархії та включення його імені 08.12.2005 до місяцеслова РПЦ, віднайдені мощі І. 07.07.2007 було перенесено до новозбудованого Спасо-Преображенського кафедрального собору (в ім'я І. освячено нижній храм). Дні пам'яті – 25 травня та у Соборах Воронежських, Київ., Одес., Липецьких, Старобільських, Херсон. святих; у Соборі святих КДА.

І. належить до найвидатніших правосл. богословів, проповідників, церк. діячів ХІХ ст. Залишив значну творчу спадщину, представлену працями з богослов. наук, церк. історії та археології, численними проповідями, «словами», промовами, акафістами тощо, які друкувалися (як за життя, так і після смерті І.) у рос. церк. і світській періодиці та окремими виданнями. Перше зібрання творів І. (у 3 т.) видав М. П. Погодін у 1843; видання т. зв. повних зібрань творів І. здійснив М. О. Вольф у 1872–77 (в 11 т.) та 1901 (у 12 т.) (обидва зібрання містять численні лакуни, помилки у датуванні творів тощо). Різноманітні зібрання творів І. неодноразово видавалися як у дореволюц., так і в пострадянські часи. З 1830-х до 1917 опубліковано значну кількість збірок проповідей, слів і промов І., які систематично перевидаються з 1990-х.

У дослідницькій літ-рі І. характеризують як реформатора богослов. науки в Росії, який звільнив її від «пут» схоластики й зорієнтував на новітні зразки зах. богослов. систем. Як з'ясував ще на поч. ХХ ст. М. П. Ястребов, програми лекційних курсів І. з богослов'я значною мірою наближені до програми прослуханого ним у студентські роки курсу ректора КДА Мойсея (Антипова-Богданова-Платонова), зорієнтованого на катол. богослов. систему М. Добмайєра (*Dobmayyer M. Systema Theologiae Catholicae.* –

Solisbaci, 1807–1819. – Vol. 1–8). Однак І. запропонував нову систематизацію богослов. наук, стрижнем якої є вчення про християн. релігію, що має як сутнісний, теор. вимір (його вивчає, за І., релігіозістика, яка охоплює догматичне та моральне богослов'я), так і практичні, суспільні прояви (їх розглядає, за І., еклезіастика, що містить у своєму складі символіку (вчення про Символи віри), літургіку (науку про церк. богослужіння), ієрархіку (навчає про осіб, що звершують церк. служби), каноніку (вивчає церк. право)). Поряд із релігіозістикою та еклезіастикою І. виділив окрему групу богослов. наук – аскетику (навчає про власне спасіння), пастирське богослов'я із гомілетикою (дбають про спасіння інших), «полеміку» (полемічне, порівняльне богослов'я, що викриває хибні вчення). Стрижневою для догматичного богослов'я І. вважав ідею Царства Божого, виокремлюючи три гол. частини догматики: 1) вчення про Бога як Творця морального Царства; 2) вчення про Бога як Відновлювача цього Царства; 3) вчення про Бога як Суддю свого Царства. У моральному («діяльному») богослов'ї розглядав дві складові – християн. етику та християн. законодавство, творчо переосмислюючи у своїх викладах працю нім. лютеранського теолога Й. Ф. Буддея «Настанови морального богослов'я» (див.: *Buddeus J. F. Institutiones theologicae moralis.* – Leipzig, 1711). Попри те, що цю частину лекційного курсу І. опубліковано (по смертю) лише частково й у записах студентів, дослідники пов'язують із ним нову сторінку в історії морального богослов'я на рос. теренах. Разом із тим, богослов. новації І. мали неоднозначне сприйняття у синодальних структурах, спричинивши до підозр у «неологізмі» (богослов. раціоналізмі протестантського штибу) та навіть таємного «дознання» щодо його думок на поч. 1830-х (приводом для останнього стали студентські записи лекцій І., прочитаних у СПбДА та КДА, щодо яких він відмовився надати письмові пояснення,

не беручи на себе відповідальність за перекручення і помилки, цілком природні для конспективних викладів із голосу).

Важливе місце у спадщині І. належить і його «докторським» історико-богословським працям, що надовго випередили свій час і залишаються, на думку сучасних дослідників, одними з найкращих сторінок рос. богослов. думки та пам'яток живої правосл. віри. Найвідомішою з-поміж них є книга «Последние дни земной жизни Господа нашего Иисуса Христа» (її доопрацьований варіант вийшов друком окремим виданням невдовзі після смерті І. у 1857 і згодом був неодноразово перевиданий), що містить перший досвід застосування історико-археол. методу в біблієзнавчому дослідженні, згодом поширений у працях зах. та рос. авторів, і водночас є першою у Росії спробою історико-худож. викладу євангельських подій.

Видатний проповідник, котрий зажив слави «Русского Златоуста», І. є автором бл. 500 друкованих проповідей, що виходили у церк. періодиці та окремими збірниками, перекладалися іноз. мовами (франц., нім., польс., грец., серб., вірмен.), переписувалися та поширювалися у рукописах, завчалися напам'ять священнослужителями, стаючи для багатьох взірцем і дороговказом.

Чимало наук. і видавничих проектів І. (зокрема у царині церк. історії та археології) залишилися нереалізованими або реалізованими тільки частково. Зокрема з 1830-х І. працював над збірником «Памятник веры православной» (початкова назва – «Догматический сборник»), до якого мали ввійти мовою оригіналів і в рос. перекладі найважливіші документи догматичного характеру за всю історію Правосл. Церкви (у т. ч. ще не відомі рос. читачеві). Робота над грандіозним за задумом «Памятником...» тривала понад 15 років; більша частина тексту (в кількох томах із доповненнями) була фактично готова до друку, однак із цензурних міркувань ані за життя І., ані після його

смерті видана не була. Рукопис збірника, а також підготовчі матеріали до нього, зберігаються нині у Рос. держ. істор. архіві (РГИА) у С.-Петербурзі (Ф. 834. – Оп. 3. – №№ 2077–2078).

І. був відомий як один із найактивніших і найвпливовіших рос. правосл. ієрархів; яскрава особистість із широким кругозором, величезною ерудицією та різнобічними наук. зацікавленнями; знавець мов (вільно володів франц., нім., польс., давньогрец., лат., давньоєвр.); бібліофіл (у 1862 рештки його особистої б-ки, що залишилася «безхозною» після його смерті – понад 2 тис. назв – було передано до бібліотечного фонду Херсон. ДС й виділено в окрему «інокентіївську колекцію»); колекціонер (зібрав великі колекції рослин та мінералів). Мав величезний сусп. і церк. авторитет, любов і довіру колег, учнів, пастви. Багатьом сучасникам запам'ятався не лише видатною церк., богослов. і громадською діяльністю, а й найкращими людськими і пастирськими рисами, повсякчасною готовністю «поддержатъ человеческую слабость, утешить семейное горе, помочь молчаливой нужде».

Протягом багаторічного духовного служіння І. мав численні церк. і держ. відзнаки – зокрема ордени Св. Анни 2-го ступ. з імп. короною (12.10.1829) і 1-го (26.03.1839) ступ., Св. Володимира 3-го (03.04.1835) і 2-го ступ. (11.04.1848), Св. кн. Олександра Невського (19.04.1853); грец. орден Спасителя 1-го ступ. (29.03.1851). Був обраний дійсним членом Імп. АН (1836), Королів. Копенгагенського тов-ва півн. антикваріїв (1836), Одес. тов-ва історії та старожитностей (1840), почесним членом Комісії для розбору давніх актів при київ. генерал-губернаторі (1843), Імп. тов-ва сільс. господарства півд. Росії (1849), Рос. геогр. тов-ва (1851), Імп. археол. тов-ва (1852). Був почесним членом Конференцій усіх правосл. рос. духовних академій (у т. ч. КДА – з 12.02.1852), С.-Петербурб., Харків. і Моск. ун-тів.

Зібр. тв.: Соч. : в 3 т. – М., 1843; Соч. : в 6 т. – СПб.; М., 1871–74; 2-е изд. – СПб., 1908; Соч. : в 11 т. – СПб.; М., 1872–77; Соч. : в 12 т. – СПб., 1901; Соч. : в 3 т. – М., 1907; Соч. : в 7 т. – СПб., 1907; Соч. : в 5 т. (6 кн.) – К., 2000–2003; Русск. Златоуст : собр. соч. : в 6 т. – М., 2007; Соч. : в 6 кн. – Единец, 2007; Соч. : в 2 т. – Единец, 2005–2007.

Осн. тв.: О признаках повреждения человеческого в самой природе человека // Некоторые опыты упражнений воспитанников Киевской духовной академии, изданные по окончании первого учебного курса 1823 года. – К., 1824. – С. 205–228; О совести в поврежденном ее состоянии // Там само. – С. 229–242; Особенно знаменательные черты путешествия израильтян в землю обетованную. – С. 243–253; Жизнь св. ап. Павла, составленная на основании достовернейших свидетельств, с присовокуплением, по местам, археологических и нравственных замечаний. – СПб., 1826. – [4], 244 с.; О великих Господских и Богородичных праздниках. – К., 1835. – [2], 190 с.; [Те саме]. – СПб., 2005. – 110 с.; Светлая седмица. – К., 1835. – [2], 262 с.; [Те саме]. – М., 2012. – 190, [1] с.; Страстная седмица. – К., 1835. – [2], 141 с.; [Те саме]. – М., 1996. – 195, [1] с.; Собр. слов на дни торжественные. – К., 1836. – [6], 247 с.; Собр. слов, бесед и речей на разные дни и случаи : в 2 т. – Т. 1. – К., 1836. – [4], 428 с.; Т. 2. – К., 1837. – [4], 350, 2 с.; Первая седмица Великого поста для приготовляющихся к исповеди и приобщению святых таин. – К., 1840. – [6], 274 с.; О начале христианства в Польше // ЖМНП. – 1842. – Т. XXXIII. – С. 1–46; Слова к пастве вологодской... – К., 1843. – [4], 171 с.; С нами Бог. Беседы на Рождество Христово. – Х., 1844. – 347 с.; [Те саме]. – М., 2011. – 176 с.; Молитва св. Ефрема Сирина. Беседы на святую четырехдесятницу. – Х., 1844. – 163 с.; О грехе и его последствиях. Беседы на святую четырехдесятницу. – Х., 1844. – 214 с.; Великий пост или Беседы на святую четырехдесятницу. – Х., 1847. – 386 с.; Падение Адамово. Беседы на Великий пост 1847 года. – СПб., 1847. – 390, II с.; Слова, беседы и речи к пастве харьковской... : в 2 т. – Т. 1. – Х., 1847. – [4], 356 с.; Т. 2. – СПб., 1848. – [4], 320, IV с.; Собр. слов и речей по случаю нашествия неприятельского, произнесенных в разных местах Херсоно-Таврической епархии : в 2 т. – Т. 1. – О., 1855. – [2], IV, 314 с.; Т. 2. – О., 1856. – [4], IV, 265 с.; Последние дни земной жизни господна нашего Иисуса Христа, изображенные по сказанию всех четырех евангелистов : в 5 ч. – О., 1857; [Те саме]. – М., 2013. – 456, [1] с.; Из лекций профессора Академии архим. Иннокентия по догматическому и нравственному богословию : О религии вообще. О человеке. О последней судьбе человека и мира. По нравственному богословию (лекция вступительная). Введение в нравственное богословие. Нравственная антропология // Сб. из лекций бывших профессоров КДА: архим. Иннокентия, прот. И. М. Скворцова, П. С. Авсенева (архим. Феофана) и Я. К. Амфитеатрова, изд. Академией по случаю 50-летнего юбилея ее. – К., 1869. – С. 1–363; Собр. акафистов. – СПб.; М., 1869. – 180 с.; «Великий пост» в словах и поучениях Иннокентия, архиеп. Херсонского. – Пг., 1915. – 400, III с.; О путях промысла Божия в жизни человеческой. – М., 1996. – 143 с.; О грехе

и смерти. – М., 1996. – 105, [3] с.; Никто да не теряет надежды : Проповеди. – М., 1996. – 191 с.; Христос перед судом Пилата : Страдания, смерть, погребение, воскресение и вознесение на небо Господа нашего Иисуса Христа. – М., 2000. – 128 с.; Русский Златоуст : жизнеописание, слова и проповеди свт. Иннокентия, архиеп. Херсонского. – Единец, 2005. – 780, [3] с.; Слова и проповеди на праздники Господни и Воскресные дни, на Богородничные праздники, на дни святых, при освящении храмов и зданий. – Единец, 2006. – 864 с.; Великий пост и светлое Христово Воскресение. – Единец, 2006. – 607 с.; Даруй ми зрети моя прегрешения : толкование на молитву Ефрема Сирина. – СПб., 2006. – 125, [1] с.; Избр. соч. – СПб., 2006. – 600 с.; Великий пост : Духовные рассуждения на каждый день поста. – М., 2007. – 704 с.; У яслей Спасителя нашего. Беседы на Рождество Христово. – М., 2010. – 240 с.; Великий пост. Молитва св. Ефрема Сирина. – М., 2012. – 446, [1] с.

Арх.: ДА Одес. обл. – Ф. 167. – Спр. 3, 4; ІР НБУВ. – Ф. III. – №№ 27554, 27981, 29492, 5053–5093, Ф. 160. – №№ 272, 1327; Ф. 175. – № 1224; Ф. 301 (КДА). – №№ 232 Л, 233 Л, 256 Л, 268 Л, 271 Л, 272 Л, 273 Л, 274 Л, 316 Л, 348 Л, 620 Л, 623 Л, 624 Л, 625 Л, 626 Л, 670 Л, 761 Л, 764 Л; ЦДІАУК. – Ф. 128. – Оп. 1 друк. – Спр. 507; Оп. 1 заг. – Спр. 2037; Ф. 711. – Оп. 1. – Спр. 607, 786, 1015, 1026, 1097, 1098, 1105, 1241, 1518; ОР РНБ. – Ф. 313 (Иннокентий (Борисов Иван Алексеевич)). – 47 од.

Опубл. дж.: *Иоасаф (Гапонов)*. Воспоминания о преосвященном Иннокентии, архиепископе Херсонском и Таврическом. – СПб., 1858. – [2], 49 с.; [*Лебединцев А. Г., прот.*] Воспоминания о преосвященном Иннокентии, архиепископе Херсонском и Таврическом // Прибавления к Херсонским Ев. – 1862. – № 1. – С. 30–62; Венок на могилу высокопреосвященного Иннокентия, архиепископа Таврического : собр. воспоминаний о нем с приложением избр. проповедей. – М., 1864. – [2], II, 268 с.; Письма Иннокентия, архиепископа Херсонского и Таврического, к Гавриилу [Городкову], архиепископу Рязанскому. – М., 1869. – [2], II, 104 с.; *Флоринский Н., свящ.* Воспоминания о преосвященном Иннокентии, архиепископе Херсонском // ДЧ. – 1872. – № 6. – С. 200–205; Иннокентий Борисов, архиепископ Херсонский и Таврический, в письмах к наставнику и руководителю его в детстве, священнику В. Климентову, 1822–1855 гг. // РС. – 1881. – № 11. – С. 575–590; *Иеремия (Соловьёв), еп.* Воспоминания о преосвященном Иннокентии, архиепископе Херсонском и Таврическом, в Бозе почившем // Нижегородские Ев. – 1885. – № 24. – С. 1–26; Письма Иннокентия, архиепископа Херсонского и Таврического, к разным лицам. – СПб., 1885. – 24 с.; Письма протоиерея И. М. Скворцова к преосвященному Иннокентию, архиепископу Херсонскому. – К., 1887. – [2], 126 с.; Материалы для биографии Иннокентия, архиепископа Херсонского : (Письма разных лиц к преосвященному Иннокентию) // ХЧ. – 1888. – № 1–2. – С. 199–227; № 11–12. – С. 833–853; *Палимпсестов И. У.* Мои воспоминания об Иннокентии, архиепископе Херсонском и Таврическом. – СПб., 1888. – [4], 224 с.; [*Феофилакт (Праведников), архим.*]. Воспоми-

нания о преосвященном Иннокентии Борисове как ректоре Киевской духовной академии / публ. и предисл. прот. Ф. И. Титова // ТКДА. – 1895. – № 4. – С. 627–648; Письма протоиерея Арсения Лебединцева, бывшего благочинного церковью Южного берега Крыма, к преосвященному Иннокентию, архиепископу Херсонскому и Таврическому, с донесениями о ходе военных действий и состоянии церковью и духовенства во время 11-месячной осады Севастополя / подг. текста и предисл. П. Г. Лебединцева. – К., 1896. – 192 с.; *Петровский С. В., свящ.* Некоторые исправления и дополнения к послужному списку Иннокентия, архиепископа Херсоно-Таврического // ЗапООИД. – 1901. – Т. 23. – С. 142–170; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. – Отд. III (1796–1869 гг.). – Т. 5 (1823–1869 гг.) / с предисл., введ. и прим. проф. прот. Ф. И. Титова. – К., 1915. – С. IX–XI, XV–XVII, 2–5, 59–256, 650–652, 681–682; Воспоминания студента Киевской духовной академии / сообщ. А. М. Чижевский // РС. – 1917. – № 1. – С. 127–130; № 3. – С. 404.

Лит.: *Добротворский В. И.* Преосвященный Иннокентий, архиепископ Херсонский, как проповедник // ДВ. – 1862. – № 4. – С. 328–355; *Мальшевский И. И.* Деятельность митрополита Евгения в звании председателя Конференции Киевской духовной академии // ТКДА. – 1867. – № 12. – С. 602–603, 607–610, 613–623; *Він же.* Историческая записка о состоянии Киевской духовной академии в минувшее пятидесятилетие // Там само. – 1869. – № 11. – С. 85, 94–98, 101, 103; *Поспехов Д.* Биогр. заметка // Сб. из лекций бывших профессоров КДА, архимандрита Иннокентия, протоиерея И. М. Скворцова, П. С. Авсенева (архимандрита Феофана) и Я. К. Амфитеатрова. – К., 1869. – С. I–VII; *Востоков Н. М.* Иннокентий, архиеп. Херсонский и Таврический // РС. – 1878. – Т. 21. – С. 193–204, 547–572; Т. 23. – С. 367–398; 1879. – Т. 25. – С. 189–204, 367–370; Т. 26. – С. 137–150; *М[ацеевич] Л. С.* Материалы для истории КДА // КС. – 1882. – № 3. – С. 499–519; *Він же.* Высокопреосвященный Иннокентий Борисов, архиепископ Херсонский и Таврический. Материалы и заметки. – О., 1907. – 138 с.; *Він же.* Церковные установления архиепископа Иннокентия (Борисова) в Одессе в память спасения ее от нашествия англо-французского флота в 1854–1855 годах. – О., 1907. – 131 с.; *Барсов Н. И.* К биографии Иннокентия, архиепископа Херсонского и Таврического // ХЧ. – 1883. – № 11–12. – С. 629–656; 1884. – № 1–2. – С. 188–224; Ч. 2. – № 7–8. – С. 99–161; *Він же.* Несколько слов об архиепископе Иннокентии Борисове, по поводу новых материалов для его биографии // Там же. – 1884. – № 3–4. – С. 489–531; *Він же.* К истории проповедей и сочинений Иннокентия, архиепископа Херсонского // ХЧ. – 1886. – № 11–12. – С. 731–760; *Буткевич Т. И., свящ.* Иннокентий Борисов, бывший архиепископ Херсонский. – СПб., 1887. – [4], 422 с.; К материалам для биографии преосвященного Иннокентия Херсонского // ТКДА. – 1889. – № 8. – С. 632–646; *Петровский С. В., свящ.* Семь Херсонских архиепископов. – О., 1894. – С. 32–88; *Він же.* Иннокентий, архиепископ Херсоно-Таврический : К столетию со дня

его рождения. – О., 1901. – [2], 46 с.; *Архангельский Н. А.* Иннокентий, архиепископ Херсонский, как учитель христианской нравственности. – Казань, 1899. – 63 с.; *Георгий (Ярошевский), еп.* Высокопреосвященный Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический // Таврические Ев. – 1900. – № 22. – С. 1599–1624; *Иванов А. В.* Воспоминания о высокопреосвященном Иннокентии, архиепископе Херсонском и Таврическом // Там же. – № 23. – С. 1667–1688; Преосвященный Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический : (В виду исполняющегося 100-летия со дня его рождения) // ЦВед. – 1900. – № 31. – С. 1223–1236; *Титов Ф. И., свящ.* Преосвященный Иннокентий Борисов, архиеп. Херсонский и Таврический, как ректор Киевской духовной академии (15 дек. 1800–15 дек. 1900) // ТКДА. – 1900. – № 12. – С. 493–521; *Він же.* Памяти преосвященного Иннокентия Борисова, бывшего ученика, профессора и ректора Киевской дух. академии : (С 4 студенч. его проповедями). – К., 1912. – [2], II, 37 с.; *Ястребов М. Ф.* Высокопреосвященный Иннокентий Борисов как профессор богословия КДА // ТКДА. – 1900. – № 12. – С. 522–566; Высокопреосвященный Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический : (В киевский период его деятельности) // Курские Ев. – 1901. – № 1. – С. 9–16; № 2. – С. 34–40; № 3. – С. 58–65; *Маркевич А. И.* Несколько слов о деятельности в Тавриде Иннокентия, архиепископа Херсонского и Таврического // Известия Таврической учено-архивной комиссии. – 1901. – № 31. – С. 30–57; Орловские уроженцы : Архиепископ Иннокентий // Орловский календарь. 1903 год. – Орел, [1903]. – С. 36–40; *Левитский Н. М.* Высокопреосвященный Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический. – М., 1904. – [2], 153 с.; *Лукашевич К. В.* Преосвященный Иннокентий в осажденном Севастополе. – М., 1904. – 36 с.; Архиепископ Херсонский Иннокентий (Борисов) (1800–1857) // БТ. – 1992. – Сб. 31. – С. 69–85; *Зайцева А. В.* Педагогические идеи в духовном наследии святителя Иннокентия Херсонского : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования». – Белгород, 2004. – 20 с.; *Мельникова Л. В.* Патриотическая деятельность свт. Иннокентия (Борисова) в годы Крымской войны // ВЦИ. – 2007. – № 4(8). – С. 73–88; *Красотин Е. П.* Архиепископ Иннокентий (Борисов) и становление религиозно-философской школы в Киевской духовной академии во второй трети XIX века : автореф. дис. ... канд. филос. наук : спец. 09.00.13 «Религиоведение, философская антропология, философия культуры». – Благовещенск, 2007. – 25 с.; *Гаврюшин Н. К.* Черты богословского творчества святителя Иннокентия (Борисова) // Христианское просвещение и русская культура : материалы X научно-богословской конференции. – Йошкар-Ола, 2007. – С. 11–20; *Коцюба В. И.* Антропологические проблемы в наследии святителя Иннокентия Херсонского // Вестник ПСТГУ. Богословие. Философия. – 2007. – № 20. – С. 67–85; *Куценко Н. А.* Творческое наследие Иннокентия (Борисова), архиепископа Херсонского и Таврического, в философско-богословской и социальной сферах // Философия права. – 2009. – № 4. –

С. 20–24; *Ткачук М. Л.* Святитель Иннокентий (Борисов) и его роль в истории Киевской духовной академии (к 210-летию со дня рождения) // Труды КДА. – № 12. – К., 2010. – С. 207–225; *Сухова Н. Ю.* Духовно-учебный проект святителя Иннокентия Борисова 1830-х гг. // Вестник ПСТГУ. II. История. История РПЦ. – 2011. – Вып. 2 (39). – С. 18–34; *Діанова Н. М.* Роль архієпископа Інокентія (Борисова) у відродженні православних святинь Криму // Сумський історико-архів. журнал. – 2011. – № XII–XIII. – С. 186–192; *Вона ж.* Наративні джерела про діяльність Херсонського архієпископа Інокентія (Борисова) // Краєзнавство. – 2014. – № 1. – С. 107–112.

М. Л. Ткачук

ІНОКЕНТІЙ (НОВГОРОДОВ Іван Матвійович) [рос. Иннокентий (Новгородов Иван Матвеевич)] (23.12.1825[04.01.1826]–20.05[01.06].1868), архімандрит РПЦ, випускник КДА – церк. педагог та адміністратор.

Нар. у повітовому м. Коротоляк Воронежської губ. (нині – село в Острогозькому р-ні Воронежської обл. РФ) у сім'ї дякона (згодом – ієрея) соборної Свято-Покровської церкви. Після закінчення Воронежської ДС (1841–47) навчався у КДА (1847–51). Наприкінці академ. курсу прийняв чернецтво (чин постригу звершено ректором КДА архімандритом *Антонієм (Амфітеатровим)* 24.06.1851). Рукопокладений митрополитом Київським і Галицьким *Філаретом (Амфітеатровим)* у сані ієродякона (29.06.1851) та ієромонаха (30.08.1851). Завершив навчання зі ступ. магістра богослов'я і словесних наук, затвердженим Св. Синодом 07.09.1852 на підставі подання Конференції КДА від 07.08.1851 та розгляду випускного твору «О публичном покаянии в древней Христианской Церкви» (рукопис зберігається у ІР НБУВ).

У вересні 1851 розпочав пед. діяльність на посаді помічника ректора з викладання богослов. наук Катериносл. ДС. З листопада 1852 – інспектор і професор богослов'я Саратовської ДС. 14.09.1854 призначений на аналогічну посаду до Казанської ДС. З 23.09.1855 – ректор Казанської ДС у сані архімандрита. У 1857 увійшов до складу